

TUDOMÁNY ÉS ÉLETTÉR

Rössler, M. (1990) *Wissenschaft und Lebensraum. Geographische Ostforschung im Nationalsozialismus. Hamburger (Beiträge zur Wissenschaftsgeschichte)*
D. Reimer Verlag, Berlin-Hamburg, 288 o.

A könyv egy igen kényes témával foglalkozik. A második világháború óta többször felmerült a kérdés, vajon mennyiben szolgálta ki a náci hatalmat a német földrajztudomány? A szerző úgy próbálja a választ megadni, hogy egy speciális terület, a Kelet-kutatás történetét vázolja fel. A Kelet a vizsgált időszakban az elfoglalt-elfoglalandó lengyel-szovjet területeket, illetve a háború során megszállt csatlós kelet-európai országok területét jelenti.

A munka több kérdést tisztáz. Az egyik legfontosabb, hogy mennyire jelentett a náci hatalomátvétel korszakhatárt a német földrajzban. Ezzel a kérdéssel ugyanis több tanulmány foglalkozott már, gyakorlatilag azt sugallva, hogy a náciizmus ideje alatt működő földrajztudománynak semmi kapcsolata nem volt az előzményekkel, másrésztől a háború után sem volt folytatása (a személyekben).

A bőséges hivatkozások, idézetek alapján az derül ki számunkra, hogy a földrajztudomány, a tudósok, oktatók döntő többsége már a Weimari Köztársaság idejében is antidemokratikus, irredenta szóhasználatot élt; indulatoktól, pátosztól gyakran túlfűtött, a náci propaganda céljainak megfelelő publikációk születtek, jöllehet gyakran a náciizmus gondolatrendszertől függetlenül. A tudományos dol-

gozatok érvelésükben következtelenek, bennük a korábbi tudományos eredmények megtagadásával többnyire az érzelmi oldal nyert teret. Sok földrajzos szóhasználatában még jóval a náci korszak előtt megjelentek azok a szavak, fogalmak, amelyek később az állami ideológia szintjére emelkedtek.

A földrajzosok sem tudták túltenni magukat a versailles-i szerződés okozta traumán, de míg Magyarországon Trianon inkább letargiát okozott, Németországban Versailles csak fokozta a radikális, militáns gondolkodás elterjedését.

A szerző szerint ezen az antidemokratikus, az élettér (és persze a kutatásra alkalmas adó tér) kiterjesztéséért (legalábbis az elveszett területek visszaszerzéséért) kiálló hajlamon túl más tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy a földrajzban szinte problémamentesen megtörténhetett a hatalom- és ideológiaváltás, azaz a földrajztudomány (néhány kivételtől eltekintve) kiszolgálta a náciizmust.

A terror alig játszott szerepet, mert aki idejében nem emigrált, s magában tartotta bíráló megjegyzéseit, nem volt fenyegetve, még egzisztenciájában sem. Példa erre W. Christaller, akire később még visszatér a szerző, külön fejezetet szentelve munkásságának.

Sokkal fontosabb volt, hogy a hatalom-

ban támogatót, szponzort láttak a földrajzosok, aminek – a tizenkét év alatt – különböző megnyilvánulásaival találkozhattak. Először is a népi-hazafias nevelésre különösen alkalmasnak ítélt (és tegyük hozzá, kínálkozó) földrajz óraszámát növelték meg jelentősen az iskolarendszer minden szintjén, ami a földrajztanár képzésben az egyetemeken, főiskolákon egy addig soha nem látott fellendülést hozott.

A meghódítandó, majd később a már meghódított területek kutatása ugyancsak lényegesnek bizonyult, ami rengeteg új kutatóintézet, szinte megszámlálhatatlan kutatást támogató alapítvány, alap, illetve új egyetemek (Poznan, Prága, Strasbourg) létrehozásában nyilvánult meg.

Ez a fajta Kelet-kutatás eleinte főleg a meghódított területek jobb közigazgatását, a felhasználható természeti és emberi erőforrások kihasználását, illetve a németek betelepítését, más lakosok kitelepítését szolgálta. (Amint az egy nürnbergi perben kiderült, a földrajz nem számolt tömegmészárlásokkal, a lakosság mozgását mindig „békés” eszközökkel tervezte elérni. Az egyik intézet vezetője, nagynevű földrajzos perében felmentő ítélet született ebben a tekintetben, mivel a földrajz csak annyira volt „háborús bűnös”, mint amennyire az atombombát kifejlesztő tudósok.)

A megszálló szervek, de maga a katonaság is közvetlenül alkalmazott földrajztudósokat, akik fontos adatokkal szolgáltak az ellenséges területekről – atlaszokat, értékeléseket, valamint a katonai tereptan számára fontos információkat szállítottak. S direkt szolgálat azonban

inkább a háború utolsó három-négy évére volt jellemző, amikor szinte valamennyi egyetemi földrajzi tanszék, kutatóintézet minden munkatársa többé-kevésbé közvetlenül katonai megrendelésre dolgozott.

A könyv elejétől a végéig érdekes, lebilincselő olvasmány, ha lehet ilyet egy tudománytörténeti műről mondani. Ennek ellenére csak két dologra térek ki, két olyan tudományterületre, amelyek szinte kizárólag a háborúnak, pontosabban a náci hadvezetés és országvezetés szükségleteinek köszönhetik születésüket. Az egyik ilyen a légifényképek kiértékelése, aminek katonai és polgári jelentőségéről nem is kell többet mondani. Ez a tevékenység a háború során robbanásszerű fejlődésen ment keresztül.

A másik új tudományág a területi tervezés.

A visszaszerzett területek, majd az eredeti országterületet többszörösen meghaladó, elfoglalt területek olyan gondokat jelentettek, amelyekre a német hadvezetés jobban fel volt készülve, mint az igazgatás. Nem tudták, mi legyen a területekkel a győztes háború után. A nagyvonalú tervek ugyanis legtöbbször csak színes térképek voltak Hitler asztalán, nem volt mögöttük semmi. Valójában nem készültek fel a háború utáni időkre.

Ez a probléma nagy feladat elé állította a német földrajztudományt, mivel nemcsak a területi tervezéssel kellett foglalkozniuk a földrajzot kutatóknak, hanem a szakma megteremtése, a képzés tartalmának és kereteinek kijelölése is feladatukká vált. Tegyük rögtön hozzá, a hatalom sok segítséget adott ehhez, míg maga a hagyó-

mányos földrajz – kivételezett helyzete ellenére (hiszen szinte minden vezető professzor szoros munkakapcsolatban állt különböző állami, katonai szervekkel) – sosem kapta meg az oktatás terén az erkölcsi támogatás, elismerés mértékének megfelelő anyagi segítséget.

A tervezésre nézve ez nem állt fenn, a tudósoknak itt nem voltak anyagi nehézségeik.

A területi tervezés pikantériája, hogy az első világháborúig német területekre szinte egyáltalán nem terjedt ki, feladata többnyire az „új” hódítások elnémetesítésének (vagy ahogy gyakran teljesen alaptalanul, a történelmi tényekkel ellentétben mondták: visszanémetesítésének) előkészítése, illetve a lehetőségek felmérése volt. Ezen a területen viszonylag nagy tudományos szabadságot élveztek a kutatók, a szakmai viták – nem egyszer személyes okokból – mindennaposak voltak. Ez azzal is magyarázható, hogy maga a megrendelő, a hatalom sem tudta, mit akar, mert teljesen új tudományággal állt szemben. Így például a tervezők nyugodtan kimondhatták, hogy a meghódított területek döntő többségét nem lehet elnémetesíteni, mert az olyan mértékű népességcsökkenést okozna az anyaországban, amit az nem lenne képes elviselni.

Egy ilyen kijelentéshez nagy bátorság kellett, mert a német politikának és ideológiának már az első világháború előtt is sarkalatos pontja volt (a földrajzban is helyet kapott, nem utolsó sorban Ratzelnek köszönhetően), hogy az ország túlnépesedett, amin nem segíthet az „impotens”, „gyáva” intenzifikálás, csak a ter-

jeszkedés. Az erre adott válasz tudniillik, hogy nincs elég ember a terjeszkedéshez – majdnem hazaárulást jelentett.

A tervezéssel kapcsolatban tehát néhány szó ide kívánczik Walter Christaller szerepéről.

Az új területek közigazgatásának létrehozása, egy a megszállás és a leendő elnémetesítés szempontjait kiszolgáló, teljesen új térszerkezet kialakítása volt az igény azokon a területeken, ahol korábban nem éltek németek, így nem lehetett a már/még meglévő településekre alapozni.

1933-ban publikált munkájával Christaller szinte semmilyen visszhangot nem váltott ki a szakmában, amihez két dolog is hozzájárult: egyrészt kívülállónak tekintették (harminchat évesen kezdte az egyetemet közgazdász hallgatóként), másrészt kifejezett baloldali beállítottsága miatt (rendőrségi akták készültek a diákmozgalomban betöltött szerepéről) nem volt népszerű a konzervatív professzori kar körében.

1937-ben viszont éppen valami olyanra volt szükség, amit ő csinált. Matematikailag jól megfogható, világos, tisztán hierarchizált település szerkezet, a központi helyek hálózata és a köztes helyeket kitöltő kisebb települések. Ennek köszönhető, hogy az SS egyik kutatóintézetében dolgozhatott a háború befejeztéig. A háború menete nem adott lehetőséget arra, hogy tervei megvalósuljanak, de a történelem fintora, hogy a németek által megszállt lengyel területekre elkészített térszerkezeti-településfejlesztési terveit a lengyel hatóságok a háború után az újonnan szerzett német és a háborúban el-

néptelenedett lengyel területek benépesítésénél felhasználták.

A könyv utolsó fejezetében, rövid összefoglalásként Rössler ítéletet mond a hatalom kiszolgáltatásában részes tudósokról:

A háború után – kevés kivétellel – minden korábbi professzor, egyetemi oktató többnyire a háború előtti munkahelyén, tanszékén folytathatta munkáját. Ennek egyik oka az volt, hogy a megszálló hatalmak is érdeklődtek a német földrajzosok katonailag hasznosítható eredményei iránt, másik oka, hogy a náciitlanítás a nyugati megszállási zónákban messze nem öltött olyan méreteket, mint Keleten. Harmadik okként említhető, hogy nemigen tudtak mit rábizonyítani a néhány prominens, bíróság elé állított földrajzosra. A párttagság bocsánatos bűnnek számított, az pedig tény volt, hogy a földrajztudomány egyetlen embert sem ölt meg. Többen azzal védekeztek, hogy tiszta tudományos eredményeket alkottak, amit a hatalom ugyan felhasznált, de ez már nem az ő bűnük.

Így történhetett, hogy a konzervatív, antidemokratikus hagyományok az annak megfelelő gondolkodásmóddal együtt átmentődtek, sőt átadódtak. A legfontosabb német földrajzi műhelyek, egyetemi tanszékek a háború után is a náci idején kinevezett professzorok vezetése alatt működtek tovább, és nevelték a tanárok, kutatók nemzedékeit.

A történelem igazságtalansága, hogy az a néhány ember, aki emigrációba kényszerült az üldöztetések elől, nem jutott pozícióhoz a háború után sem, mert helyüket

– egyfajta cinkos összetartás alapján – azok foglalták el, akik korábban feljelenítették, támadták őket.

Christaller is hasonló sorsra jutott. A náci hatalomátvétel után Franciaországba menekült, majd visszatért. Annak ellenére, hogy tulajdonképpen SS-alkalmazásban állt (bár hivatalosan, mint annyi más kollégáját, egy vagy több kutatási alap fizette), szinte mindig figyelte őt a rendőrség, mert ismert volt baloldali múltja. A háború után viszont SS-múltja miatt indítottak vizsgálatot ellene. Munkásságát amerikai földrajzkutatók értékelték, de abban csak tiszta szakmai szempontok érvényesülését találták, szakvéleményük alapján elejtették az ellene emelt vádakat.

A háború után a Német Kommunista Párt, majd később az SPD tagja lett.

A szerző súlyos vádakat említ, de személy szerint tudja igazolni azokat. Nemcsak az akkor született publikációk, kéziratok elemzését végezte el Rössler, hanem a levelezések, jegyzőkönyvek, levéltári anyagok feldolgozását is, tehát nem támadható.

Az érintettek szinte kivétel nélkül meghaltak már, ezért a megállapítások nem a jelenlegi földrajztudósok ellen irányul. Annyiban mégis, hogy a most élő, alkotó generációk eddig többé-kevésbé igyekeztek tisztára mosni tanáraikat – tetteiket elbagatellizálni, a tudomány, a háború, az erkölcs szempontjából jelentéktelennek beállítva azt, amit a náci korszak tizenkét évében, illetve előtte és utána alkottak.

A könyv ebben a tekintetben hiánypótló, leleplező és tisztázó szerepet tölt be. A szerzőnek is az a véleménye, hogy nem

maga a tett, az együttműködés volt a bűn, hanem az, ahogyan ezt később helyesnek, természetesnek állították be az érintettek. Nem kértek elnézést félreállított kollégáik-

tól, az emberiségtől, mivel úgy gondolták, nem követtek el semmit.

Kocsis Zsolt

A FÖLDRAJZ – ÚTON A POSZTMODERNBE?

Krüger, R. (1988) Die Geographie auf der Reise in die Postmoderne? Wahrnehmungsgeographischen Studien zur Regionalentwicklung, 5. Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg, 106 o.

A szerző gyakorló területfejlesztő, könyve azonban a posztmodern geográfiáról szóló, túlnyomórészt filozófiai fejtegetéseket tartalmaz.

Az előszóban rendhagyó módon definiálja a posztmodern, a meghatározás azonban a tanulmányban újabb és újabb jelentésekkel bővül. Mégsem ebből a dolgozathoz tudhatjuk meg, mi is a posztmodern. Nem is ez a fontos, hanem az, hogy a posztmodern (és ezen most a korszak, az ember, a társadalom egyaránt értendő) miként viszonyul az endogén regionális fejlesztéshez.

A kiindulópont: az informatika, az automatizálás, a csúcstechnológia és a tökekonzentráció odavezettek, hogy a régi, hagyományos ipari területek és a tradicionális, kevésbé fejlett területek közötti ellentétek részben áthelyeződtek, illetve a hagyományos ipari zónák és az új, csúcstechnológiát alkalmazó szilícium-völgyek között/közé kiéleződtek. Az eddig elmaradott térségek számára ugyanakkor éppen ez jelentheti a jövőt, az esélyt, mert a ter-

melés rugalmasabbá válásával a telephelyválasztás könnyebb, azaz megteremtődhet a telephelyek (térségek) közötti esélyegyenlőség. Ez nemcsak a tőkés „kizsákmányolás”, a kapitalista verseny élet tom-pítja, hanem a munka társasági-, szövetkezeti formáinak is lehetőséget biztosít.

A gazdasági, és így a politikai hatalom is szétterül a térben, a termelőegységek egyre kevésbé veszik igénybe környezetüket, ezért maga a termelés kevésbé monokulturás jelleget ölthet, hiszen adott területen többféle tevékenység megtelepülhet. Ez, valamint a kisebb szervezetekből adódó döntéshozatali decentralizáció, illetve dekoncentráció kezelhetőbbé teszi a konfliktusokat.

A tradicionális urbanizáció problémái, a városon belüli és a városok közötti fejlődés-hanyatlás polarizáció ellenére is perspektíva nyílik az urbanizáció, egy új urbanizáció számára. Ez persze nem jelenti azt, hogy az elmaradott területekre csúcstechnológia telepítése lenne az endogén regionális fejlesztés módszere, vagy